

Dieuwke de Hoop Scheffer

Een serie bedelaars door Pieter Quast: 'T IS AL VERWART-GAEREN'

Bij de bestudering van het prentwerk van Pieter Quast (1606–ca. 1647) rijzen vele vragen. Welke van zijn tekeningen zijn door hemzelf in prent gebracht, hoe is zijn stijl van graveren en etsen en vooral wat onderscheidt hem van de graveurs die naar hem hebben gewerkt, zoals Salomon Savery en Pieter Nolpe, om twee van de bekendste te noemen. Wij willen hier één serie nader bekijken, daar nog niet zo lang geleden het titelblad is opgedoken dat ons meer houvast geeft voor deze problemen.

Pieter Quast werkte hoofdzakelijk in Amsterdam met een onderbreking van 1634–1643 in Den Haag. Daar zou hij de leermeester zijn geweest van stadhouder Willem II (1626–1650), een veronderstelling, die berust op een getekend portret van de prins van 1635¹ en op een geschilderd conterfeitsel van 1636². Deze kwestie wil ik hier laten rusten, daar zij voor ons onderwerp niet relevant is.

Quast moet een zeer vruchtbaar tekenaar geweest zijn. Er zijn nog heel wat tekeningen, meestal met zijn monogram gesigneerd, van hem over; een aantal is bovendien gedateerd. Bij de grafiek valt het echter vaak moeilijk uit te maken of prenten met zijn monogram en zonder de aanduiding *inventor* (*pinxit* of *delineavit*) heb ik nergens gevonden) ook werkelijk door hem in het koper zijn gebracht. Soms staat er een uitgever (*excudit*) vermeld, die misschien tevens de graveur geweest kan zijn. Graveurs waren

dikwijls ook uitgever en omgekeerd uitgevers graveur, maar dit impliceert nog niet dat zij altijd hun eigen prenten uitgaven. Deze verhoudingen zijn vaak zeer ingewikkeld en wij moeten dan ook voorzichtig zijn met de interpretatie van de geijkte opschriften: *inventor*, *excudit* etc. De serie bedelaars waar het hier om gaat, wordt in de oude catalogi van Nagler³, Le Blanc⁴ en Wurzbach⁵ beschreven onder de grafiek van Quast. Het is niet duidelijk op welke gronden mr. Ch. M. Dozy deze reeks toevoegt aan de *œuvre-catalogus* van de prenten van Pieter Nolpe (c. 1614–1653), zij het onder de rubriek: *dubieuse gravures*⁶. Voor Dozy was het evenwel minder eenvoudig dan voor ons, daar hij de serie slechts kende zonder titelblad. Een aantal jaren geleden was de gehele reeks van 26 bladen (in boekvorm) in het bezit van een Nederlandse verzamelaar⁷. In deze band bevindt zich ook het titelblad (afb. 1), waaruit duidelijk blijkt dat tekenaar en graveur één en dezelfde kunstenaar zijn: *Naar het Leven geteekend en gegraveerd door P. Quast*. Op twee bladen (nr. 17 en 19) staat het bekende monogram met de toevoeging *fe* voor *fecit* (heeft gemaakt). Dit titelblad vermeldt verder dat de serie in 1640 in Amsterdam werd uitgegeven door de bekende tekenaar-etser en uitgever Claes Jansz. Visscher (1587–1652) die een voor die tijd waarschijnlijk grote uitgeverij heeft gehad; talloze laat-16de en 17de eeuwse

Afb. 1. Titelblad van de serie bedelaaren, uitgegeven door Cl. J. Visscher, 1640. Uit de collectie van wijlen G. van Tienhoven. Amerikaanse kunsthandel.

Noord- en Zuidnederlandse prenten zijn voorzien van zijn adres. Visscher's activiteiten als uitgever en grafisch kunstenaar zijn dikwijls een combinatie van beide, maar tevens is duidelijk, dat hij, evenals vele anderen vóór en na hem, koperplaten opkocht, zowel van kunstenaars als van uitgevers; hij gaf deze dan opnieuw uit, voorzien van zijn adres. Wij weten uit andere prentenseries dat hij de platen soms heeft opgestoken of er zelfs veranderingen in heeft aangebracht.

Het Prentenkabinet bezit twee versies van de bedelaarsserie: een vroege druk en een latere die is opgewerkt met de burijn. Toen Visscher de reeks in 1652 opnieuw uitgaf (vgl. afb. 7), waren de platen mogelijk enigszins afgesleten, zodat deze misschien door hem of onder zijn leiding werden opgestoken. Waarschijnlijk is in de meeste gevallen de uitgever de man, die de series samenstelde en een titel gaf. Het is bekend dat tekenaars en graveurs hun werk op bestelling van uitgevers maakten (bekende voorbeelden zijn de uitgevers Hieronymus Cock en Gerard de Jode in het 16de eeuwse Antwerpen).

Afb. 2. P. Quast. Eerste blad van de serie, ets en gravure, uitgegeven door H. Hondius, 1638. Museum Mr. Simon van Gijn, Dordrecht.

De reeks bedelaars was blijkbaar in goede aarde gevallen, want de uitgave van Visscher in 1640 was vermoedelijk de tweede. In 1638 had Hendrik Hondius een (eerste?) editie verzorgd (afb. 2). Het is niet met zekerheid uit te maken of dit de oudste Hendrik was die vooral in Den Haag werkte (van 1597-1642) of Hendrik II, werkzaam in Amsterdam van 1625-1644⁸. Uit de verschillende dateringen⁹ die ons tot nog toe bekend zijn, blijkt dat Quast enige jaren met dit *gespuis* bezig is geweest; één van de bladen draagt het jaartal 1634; 1636 is het jaar van een getekende voorstudie voor blad 10, die zich in het Rijksprentenkabinet bevindt (afb. 3 en 4). De laatste prent (nr. 26, oorspronkelijk stond er 27) is 1638 gedateerd, evenals de tekening voor blad 4 (afb. 5 en 6) welke in het bezit is van een Nederlandse particuliere verzamelaar. Het feit dat de tekeningen en prenten van Quast over minstens vier jaar van zijn artistieke activiteiten verspreid zijn, versterkt onze veronderstelling dat de uitgever (Hondius in dit geval) in 1638 deze reeks heeft samengesteld en voorzien van de titel: *T is al verwart-gaeren*; op de betekenis hiervan

Afb. 3. P. Quast. Getekende voorstudie voor blad 10, 1636. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.
Afb. 4 (onder). P. Quast. Blad 10, ets en gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 5. P. Quast. Getekende voorstudie voor blad 4, 163(8)? Particuliere collectie, Utrecht.
Afb. 6 (onder). P. Quast. Blad 4, ets en gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 7. P. Quast. Eerste blad van de serie, ets en gravure, uitgegeven door Cl. J. Visscher, 1652. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 8. P. Quast. Drie discussiërende mannen, ets en gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 9. P. Quast. Vrouw met twee kinderen, ets en gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

gaan wij nog nader in. Misschien was de gang van zaken als volgt: Quast had deze types naar het leven geteekend en gegraveerd, de uitgevers hebben vervolgens de koperplaten verworven, eerst Hondius en daarna Visscher; de laatste voegde in 1640 het titelblad toe, waarop hij een nadere uitleg gaf van het onderwerp van de serie. Een volgende uitgave van Visscher van 1652 (afb. 7), dus 5 jaar na de dood van Quast maakt duidelijk dat alle rechten waren overgegaan op de uitgever die de prenten als handelswaar aan de man bracht.

Dozy¹⁰ heeft als eerste en enige de prenten afzonderlijk beschreven, maar bij een nadere beschouwing van de gehele reeks blijkt nr. 16 (afb. 8) qua onderwerp er niet zo duidelijk bij te horen. Hier zijn geen bedelaars of andere misdeelden voorgesteld, maar discussiërende mannen en aan het monogram is *in(ventor)* en *hage* ('s-Gravenhage) toegevoegd, hetgeen op geen enkele der andere bladen het geval is. In plaats van deze voorstelling zou o.i. veel eerder in aanmerking komen: een prent met een zittende, zich de handen warmende vrouw en twee kleumende kinderen (afb. 9). Op de steen in

de rechterbenedenhoek staat 16 licht geëst en ook de maten komen overeen met de andere bladen, terwijl de prent met de drie mannen kleiner is. Waarom deze mannen 16 genummerd zijn, kan ik niet verklaren. Of zou één van de uitgevers deze aanvankelijk erbij hebben genomen en mogelijk later van gedachten zijn veranderd, gezien het onderwerp van de reeks? Op het blad met de vrouw en de kinderen ontbreekt het bekende monogram, maar dit is bij twee andere uit de serie (nrs. 7 en 20) ook het geval.

KREUPELEN EN BEDELAARS

Dit onderwerp heeft de 15de eeuwse kunstenaar Hieronymus Bosch (c. 1450–1560) al beziggehouden. In de Albertina te Wenen wordt een tekening bewaard die aan deze kunstenaar wordt toegeschreven, gemaakt in zijn vroege tekenstijl¹¹. Eén van de eerste prenten (althans voor zover bekend) met dit motief (afb. 10) is uitgegeven door de weduwe van Hieronymus Cock¹² (*Aux quatre vents*), sinds ca. 1530 de grootste prentenuitgever in Antwerpen. De prent vermeldt Bosch als *inventor* en bij vergelijking vertoont hij grote verwantschap met de Weense tekening, al zijn er enkele verschillen in details en in de groepering der figuren; toch is de prent niet het spiegelbeeld van de tekening, de figuren staan allen in dezelfde richting. Friedländer¹³ meende dat Pieter Breugel (ca. 1525–1569) de tekening voor deze prent heeft gemaakt, waarbij hij geïnspireerd kan zijn door een compositie van Bosch. De anonieme prent, die beurtelings aan Cock en aan Petrus van der Heyden is toegeschreven, geeft in een onderschrift een nadere uitleg:

Al dat op den blauwen¹⁴ trughel (= bedel) sack, gheerne leeft

*Gaet meest al cruepele, op beide sijden,
Daerom den Cruepelen Bisschop, veel
dienaers heeft,*

*Die om een vette proue, den rechten ghanck
mijden.*

De zin van dit vers is: de meeste bedelaars wenden een gebrek voor dat zij niet hebben. Zij bedriegen en sluiten een verbond met de duivel (*Cruepelen Bisschop*); zij leven op de zak van een ander en krijgen een vette

proue (portie), als zij zich als kreupelen voordoen. *Vermomde bedelaars* zegt Visscher's titelblad van Quast's prenten waarmee hetzelfde wordt bedoeld. In ongeveer dezelfde jaren als de prent naar Bosch, graveerde Cornelis Matsijs, eveneens te Antwerpen (ca. 1511–na 1580) een serie dansende kreupelen en enkele bladen met bedelaars, waarvan één 1558 is gedateerd. De bedelarij was in de 16de eeuw zeer toegenomen; reeds in 1531 werden in Amsterdam pogingen gedaan de armenzorg te centraliseren en de bedelarij in te perken, in 1613 werd het bedelen in de hoofdstad verboden. De dichter-graveur Dirck Volckertszoon Coornhert (1522–1590) was één van de eersten die in woord en geschrift aandrang op betere armenzorg waardoor de bedelarij zou verminderen (1586)¹⁵. Ook in de 17de eeuw blijken deze figuren verschillende kunstenaars te hebben geïnspireerd. Behalve Quast hebben o.a. Jan Joris van Vliet (1632), Salomon Savery (ca. 1640) en Gillis van Scheyndel (c. 1638) soortgelijke series bedelaars en lichamelijk gebrekkigen in prent gebracht; ook Rembrandt is geboeid geweest door deze straatfiguren, die hij in verscheidene tekeningen en etsen heeft vastgelegd. Adriaen van de Venne (1589–1662) koos in een latere periode van zijn artistieke activiteit allerlei misdeelden tot onderwerp van zijn schilderingen en tekeningen waaraan vaak een moraliserende betekenis wordt toegekend. Van de Venne's relatie met Jacob Cats maakt dergelijke betekenissen wel waarschijnlijk; voor ons zijn de talrijke zinnebeeldige voorstellingen evenwel moeilijk te begrijpen en te verklaren. Eén van de meest bekende reeksen met straatfiguren uit de eerste helft van de 17de eeuw zijn geëst door Jacques Callot (1592–1635) uit Nancy, wiens serie *Les Gueux* uit 1622, reeds kort na verschijning veelvuldig verspreid en gecopieerd, voor velen een inspiratiebron is geweest¹⁶.

Keren wij nog even terug naar ons uitgangspunt, de serie van Quast. De vroegst gedateerde prent is van 1634, het jaar waarin hij naar Den Haag is gegaan. Hij zal, aanvankelijk vooral in Amsterdam, de

Afb. 10. Anonieme gravure naar Hieronymus Bosch. *Kreupelen*. Uitgegeven door Hieronymus Cock. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

groeïende handelsstad, veel van deze types hebben gezien en naar het leven geteekend. De oorlog, het opkomende kapitalisme en de omstreeks 1560 beginnende klimatologische verslechtering hebben geleid tot voedseltekorten, hoge prijzen en veel armoede¹⁷: een realistische weergave dus, mede geïnspireerd door vroegere voorbeelden, vooral van Callot en Rembrandt. Toch zijn wij er dan nog niet, want wat wordt bedoeld met de voorstelling op het eerste blad en de titel *T IS AL VERWARTGAEREN* (afb. 2). Wij zien de duivel aan de draad trekken die van de klos op de haspel tot strengen moet worden gerold; het garen zal daardoor in de war raken (haspelen, d.i. op de haspel winden, wordt in figuurlijke

zin gebruikt voor dooreenwarren, verhaspelen). Wij zijn er ons tegenwoordig meer van bewust dat realistische voorstellingen voor de 17de-eeuw dikwijls een moraliserend karakter hadden. Sociale bewogenheid als drijfveer voor onze kunstenaars is dan ook niet waarschijnlijk. Bij de rol van de duivel op de prent van Quast vragen wij ons af: is de misère van deze misdeelden de schuld van de duivel en zijn zij het slachtoffer of hebben zij een verbond met de duivel gesloten en doen zij maar 'alsof'? *Vermomde bedelaaren*, zoals Visscher nader uitlegt op zijn titelblad, een opvatting die geheel overeenkomt met de tekst onder de prent naar Bosch (afb. 10). Bij Coornhert vinden wij beide gedachten: de lediggangers kunnen wel degelijk ter verantwoording worden geroepen. Coornhert wil deze mensen aan het werk zetten, het mes snijdt dan aan twee kanten: de maatschappij wordt verlost van schadelijke boeven en er wordt nuttig werk verricht als men hen in een werkhuis brengt waar zij onderdak en voedsel (water en brood) krijgen. Bij de streng orthodoxen, gelovend in erfzonde en praedestinatatie zal van enig persoonlijk mededogen nauwelijks sprake zijn geweest, de hulp aan *underdogs* werd vooral gegeven ten bate van het eigen zieleheil. Dit laatste motief speelde waarschijnlijk ook een belangrijke rol bij de Werken der Barmhartigheid van de Middelen-eeuw.

COPIEËN

Een aantal prenten van deze reeks is door Salomon Savery in een klein formaat gecopieerd met een variatie op de titel: *Siet 't verwarde gaerens ent*. Wordt hier bedoeld: zo loopt het af, als de draden van het leven verward raken?¹⁸ Savery gaf de figuren namen en voegde als nr. 10 toe: C. Appleton met de vloot van Jan van Galen in het verschiet, een toespeling op twee bevelhebbers uit de eerste Engelse oorlog (1652–1654). Frederik Muller heeft in zijn catalogus der *Nederlandsche Historieplaten* de Savery-serie en het eerste blad van Quast van de uitgave van 1652 met deze oorlog in

verband gebracht, al voegt hij er in zijn supplement aan toe, dat ditzelfde blad, uitgegeven door Hondius in 1638 (afb. 2), geen historische prent is¹⁹.

Resumerende zouden wij ons het ontstaan van deze prenten-serie misschien als volgt mogen voorstellen: Quast tekende anonieme misdeelden, waargenomen naar het leven en bracht deze tevens in prent; Savery gebruikte enkele van Quast's figuren voor het uitbeelden van volkstypes. Hondius en Visscher voegden Quast's prenten samen tot een reeks met een titel en een titelblad, waarvan de teksten ons iets onthullen omtrent de 17de eeuwse opvattingen over een groep mensen die leefden aan de zelfkant van de maatschappij.

Noten

¹ A. Staring, *Oud-Holland* 68 (1953), 237-238.

² J. Ph. van der Kellen, *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 5 (1912), 135-137.

³ G. K. Nagler, *Neues allgemeines Künstler-Lexikon*, XII, München 1842, s.v.

⁴ Ch. Le Blanc, *Manuel de l'Amateur d'Estampes*, III, Paris 1857-1889, s.v.

⁵ A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, Wien-Leipzig 1910, s.v.

⁶ Ch. M. Dozy, *Oud-Holland* 15 (1897), nr. 226-249. F. W. H. Hollstein nam deze toeschrijving over, waardoor de serie voortaan - ten onrechte - bij het prentwerk van Nolpe werd ondergebracht.

⁷ Mr. G. van Tienhoven; na zijn overlijden is de band terechtgekomen in de Amerikaanse kunsthandel, waar deze zich nog bevindt (vriendelijke mededeling van de firma H. Marcus te Amsterdam).

⁸ Quast verbleef gedurende deze jaren in Den Haag; Hondius de Oude als de uitgever lijkt daarom waarschijnlijker.

⁹ De catalogus van de Atlas van Stolk (Rotterdam) geeft onder nr. 2192 onjuiste dateringen op voor de bladen 6 en 9 in de collectie Mr. Simon van Gijn te Dordrecht; deze zijn niet gedateerd. Vriendelijke mededeling van de heer J. M. de Groot te Dordrecht.

¹⁰ Ch. M. Dozy, o.c.

¹¹ P. Lafond, *Hieronymus Bosch* en catalogus Albertina, Wenen 1928, nr. 24.

¹² Catalogus tentoonstelling *Hieronymus Cock*, Kon. Bibl., Brussel 1970, IX.

¹³ M. Friedländer, *Altniederländische Malerei*, v; zie ook cat. tent. *Hieronymus Bosch*, 's Hertogenbosch 1967, nr. 50.

¹⁴ Bekend is van het begin van de 16de eeuw de uitdrukking: *de blauwe zak* waarmee wordt bedoeld: een geldbuidel die niet te verzadigen is voor onrechtmatig verkregen geld. Vriendelijke mededeling van de heer Pley van het Instituut voor Neerlandistiek, waarvoor ik hem op deze plaats nogmaals dank zeg.

¹⁵ Zie ook: catalogus van de tentoonstelling *Arm in de Gouden Eeuw*, Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam 1965/66.

¹⁶ J. Lieure, *Jacques Callot*, nrs. 479-503.

¹⁷ Aantekeningen van mej. Dr. I. H. van Eeghen bij de catalogus *Arm in de Gouden Eeuw*, die mij door de schrijfster welwillend ter beschikking werden gesteld.

¹⁸ Catalogus tentoonstelling *Arm in de Gouden Eeuw*, nr. 36 brengt het opschrift van Savery's serie in verband met de verklaring van Pensiera (Gedachte) in Ripa's *Iconologie*.

¹⁹ Frederik Muller, cat. nr. 2046 en 2046 A; in zijn voetspoor cat. Atlas van Stolk (Rotterdam), nr. 2192.